

HISTORY OF EVERYDAY LIFE

Ольга Перепелюк

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
Україна*

РЕГЕНТ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: УЗАГАЛЬНЕНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Olha Perepeliuk

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

CHOIRMASTER IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: GENERALIZED HISTORICAL PORTRAIT

In the 19th – early 20th century, all Orthodox eparchies of the Russian Empire have paid considerable attention to the development of church singing. Music singing is introduced in secondary and higher education for compulsory study. The amount of church choirs increases, therefore the role of choirmasters in society is growing significantly.

The article presents the terms used in different historical periods to identify the person who managed the church choir. The system of education and types of educational institutions was studied, after which it was possible to obtain the position of choirmaster. The activity of the Kyiv Theological Academy choirmasters was characterized for the period of 1819 – 1915. This article specified the amount of money the choirmaster could receive for his activities. The questions, which were considered at the First All-Russian Congress of Choirmasters in 1908, were analyzed.

Keywords: choirmaster, church singing, 19th – early 20th century, Kyiv Theological Academy, spiritual education, O. Koshyts, P. Kozytskyi, the First All-Russian Congress of Choirmasters.

Церковний спів був одним із найпопулярніших видів музичної творчості аж до другої половини ХХ століття. Сучасна дослідниця церковного співу та регентської діяльності доктор мистецтвознавства Воскобойнікова Ю. зазначає: «З Київської купелі разом з канонічним християнством вийшло і вітчизняне професійне хорове мистецтво, яке багато століть поспіль розвивалося, удосконалювалося, проникало в інші сфери музичного виконавства, народжувало нові напрями, стилі, жанри, професійні методи та прийоми. Цей шлях не був лише шляхом здобутків. На жаль, дуже багато було втрачено, знищено, забуто...»¹.

Завдяки збереженим архівним документам та періодичним виданням того часу стає відомо, що розвитку церковно-хорового мистецтва приділяли великого значення, особливо у ХІХ столітті. Про стан музичної освіти та підготовку кадрів доповідали самому імператору. Регенти, хористи, учителі співу були затребувані тогочасним суспільством. Керування церковним хоровим колективом вважалося справою престижною, перспективною та непогано оплачуваною. Тому дослідження діяльності та становища регентів є цікавим та актуальним, так як доповнить світоглядні уявлення про життя суспільства ХІХ – початку ХХ століття.

Основою для даної статті є архівні матеріали ЦДІАК², публікації періодичного видання «Хоровое и регентское дело»³, а також дослідження доктора мистецтвознавства Воскобойнікової Ю.⁴, яка дає розгорнуту характеристику поняття «регент».

¹ Воскобойнікова, Ю. (2016). *Регентська діяльність у сучасній православній культурі*. Харків: Водний спектр ГМР, 303.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 131, оп. 32, спр. 219, арк. 1.

³ Смоленский, С. (1909). О первом всероссийском в Москве регентском съезде. *Хоровое и регентское дело*, 1, 8-13.

⁴ Воскобойнікова, Ю. (2016). *Регентська діяльність у сучасній православній культурі*. Харків: Водний спектр ГМР, 303.

Керівника церковного хору у різний період історії називали по-різному, тому існує декілька понять, які підходять під дане визначення. «Деместик» або «демественник» – так називали керівника церковного хору вдавнину, коли існував загальний спів. Як зазначає Воскобойнікова Ю.: «У грецькій практиці довгий час вживалося слово «доместик», дещо пізніше – «протопсалт» (від грецьк. πρῶτος («перший») + грецьк. ψάλλης («співати»). Певний час у тому ж значенні вживалося слово «екзарх» (грецьк. ἑξάρχος «зачинатель», «начальник хору», «керівник, голова»), але згодом воно стало означати главу самостійної церкви або окремої церковної області»¹.

Поняття «доместик» також означало людину, яка займається не лише керуванням хором, але й, переважно, навчанням півчих. Отже, воно підкреслювало педагогічну кваліфікацію особи: «После своего крещения в Византии князь Владимир, женившись на византийской царевне Анне, кроме служителей культа привёз с собой из Херсонеса в Киев «Царский хор» и певцов-деместиков, т. е. учителей пения (регентов). Приглашенные им певцы организовали церковные хоре и первые певческие школы»².

Споріднене значення мало слово «уоставщик» (з грецьк. Τυλικάρης) – так називали і називають церковнослужителя, який спостерігає за порядком богослужіння за статутом. Зазвичай це благочестивий і грамотний мирянин, який під час служби керує читанням й співом на кліросах³.

Також на Русі існувала назва «головщик». Це був хорист із найкращими вокальними даними та знаннями змісту церковної служби, головним обов'язком якого було заспівувати початок піснеспівів, виконувати соло. Іноді головщиків називали «доместиками» або «демественниками». Цей термін використовувався до XVII ст., адже після реорганізації церковних хорів відповідно до вимог багатоголосого партесного співу, йому на зміну прийшло найменування «регент», яке вживається до нині. Проте це поняття досить нове у порівнянні з усім багатомісячним досвідом церковно-співацької традиції. Найменування «регент» виникло вже у XIX столітті у практиці Придворної співацької капели⁴.

Саме тоді відбувається процес секуляризації богослужбово-співочого мистецтва та відходження від основного принципу – бути однією із форм самого богослужіння. Відтоді церковний спів виконує одразу два призначення: культове та культурне. Причиною таких перетворень стає вплив західноєвропейського мистецтва. Церковний спів «... перестав бути однією з форм самого богослужіння, а став гілкою музичного співочого мистецтва, внесеного в храм для прикраси богослужіння»⁵.

Підготовка регентів набуває іншого рівня: фахівців навчають не лише керуванню хором, але й володінню інструментами, надають знання з теорії музики тощо. Регент стає музикантом нового, європейського зразку, для якого створення музичного плану служби – основний професійний обов'язок. Термін «регент» тоді остаточно входить в розмовний ужиток для позначення керівника церковного хору.

У середині XIX століття завдяки формуванню систематичної регентської освіти у цій спеціальності позначилася певна диференціація. У 1847 році Св. Синодом за поданням директора Придворної співацької капели О. Львова був виданий указ про заснування регентських атестатів трьох ступенів. З цього часу «регентом» міг називатися лише той керівник церковного хору, який пройшов навчання в регентських класах Капели і отримав атестат на звання регента певного розряду. Проте в провінції, особливо в сільській місцевості, ситуація була дещо іншою. Там «регентом» іменували будь-кого, хто ставав на чолі церковного хору. Регент з відповідною освітою був на селі дивиною, тоді як спів під час богослужіння був нагальною потребою. Отже, у подібних випадках обов'язки регента часто поєднувалися з обов'язками псаломника та іподиякона.

Щоб стати регентом, освіту можна було здобути у духовних навчальних закладах: Синодальному училищі та Регентських класах (а пізніше – Хоровому училищі)

¹ Там само.

² Никольская-Береговская, К. (1998). *Русская вокально-хоровая школа IX-XX веков*. Москва: Языки русской культуры, 192.

³ Воскобойнікова, Ю. (2016). *Регентська діяльність у сучасній православній культурі*. Харків: Водний спектр GMP, 303.

⁴ Воскобойнікова, Ю. (2015). Регентська діяльність у системно-діяльнісному вимірі. *Аркадія*, 1, 76-80.

⁵ Гарднер, И. (1998). *Богослужбное пение русской православной церкви*. Сергиев Посад: Московская Духовная Академия, 1, 592.

при Придворній хоровій капелі. Регентом міг стати також випускник духовної академії, семінарії або училища.

З публікацій журналу «Руководство для сельских пастырей»¹² видно, що у XIX столітті хором у сільських храмах у переважній більшості керували учителі церковнопарафіяльних шкіл.

Наприкінці XIX століття у єпархіях Російської імперії почали відкривати літні курси церковного співу для учителів церковнопарафіяльних шкіл. Перші письмові відомості про діяльність таких курсів у Київській єпархії зустрічається у 1895 році³. Основною метою було підвищення кваліфікації учителів співу. Стояло завдання підготувати компетентні кадри, які могли б створювати хори півчих та керувати ними у своїх селах, а також викладати одноголосний та багатоголосний спів.

Організації курсів церковного співу в Києві приділяли велике значення, оскільки Св. Синод виділяв чималі кошти для їх влаштування. Приміщенням для їх проведення слугували Контрактовий будинок на Подолі та приміщення Києво-Софійського духовного училища. На відкритті курсів були присутні поважні світські та духовні особи, що ще раз підкреслювало непересічне значення події⁴.

Ще одним осередком освіти була Київська духовна академія, яка виховала цілу плеяду просвітницьких, наукових, культурних і релігійних діячів, які своєю невтомною працею позитивно вплинули на всі сфери суспільного життя, сприяли розвитку національної культури і освіти в Україні. Почесне місце серед представників Київської духовної академії належить її вихованцям, які спрямували свою творчу діяльність на розвиток музичного мистецтва.

Хор Академії був відомий не тільки у Києві, але і далеко за його межами. Із 1819 по 1915 рік хором Київської духовної академії керувало 43 регенти. Дану посаду обіймали особи з числа студентів старших курсів, тому тривалість діяльності кожного була в середньому два роки. Регентом був студент, якого обирали хористи. Ця посада затверджувалася ректором. Хор Академії став початком великої кар'єри відомих композиторів та музикознавців у тому числі В. Аскоченського, В. Петрушевського, О. Кошиця, П. Козицького.

Відомий журналіст та історик Аскоченський Віктор Іпатійович був регентом із 1837 по 1839 роки. Його сучасник Певницький В. у своїх спогадах зазначає: «Был музыкально одаренным регентом... Когда он принимал на себя регентуру хора, тотчас же хор получал более строгий и твердый тон...»⁵.

Амулін Петро був однокурсником Івана Нечуя-Левицького та керував хором із 1861 по 1865 роки. За спогадами Івана Нечуя-Левицького – це був «прекрасный знаток регентского мастерства, весьма строгий и требовательный руководитель хора»⁶. Він керував хором з 8 чоловік. Баси: Леонід Шпаковский, Роман Барилевич, Михайло Лінчевський, Олександр Любимов; тенори: Іван Нечуй-Левицький (2-й соліст), Георгій Гостаров, Олексій Конський, Виноградов (ім'я не встановлене).

Лелявський Андрій (1881 – 1885). «Был замечательным регентом и прекрасным знатоком своего дела. Певчие так высоко ценили его, что нередко говорили: мы с ним можем петь и без спевков»⁷.

У роки регентства Андрія Лелявського Петро Чайковський надсилає листа до єпископа Михайла (ректора КДА), у якому різко засуджує концертний спів. На жаль, лист до ректора не зберігся, але є листи з аналогічним текстом до інших осіб, де мова іде про цей факт: «На днях я послал огромное письмо, кому бы ты думал? Епископу Михаилу, ректору Киевской Академии. Я уже в прошлом году хотел это сделать, но не хватило выдержки, а нынче написал. Письмо имеет целью разъяснить ему, до чего неприличен обычай петь какие-то омерзительные концерты вместо

¹ Неизв. автор (1880). Несколько слов о пении в наших приходских церквях. *Руководство для сельских пастырей*, 50, 388-398.

² Экземплярский (1868). По вопросу об обучении пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету. *Руководство для сельских пастырей*, 51, 608-619.

³ Корчинский, Хр. (1895). Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно-приходских школ и школ грамоты. *Церковно-приходская школа*, 7, 14-26.

⁴ Лисицын, М. (1897). О курсах церковного пения в текущем году в Киеве. *Киевские Епархиальные Ведомости*, 20, 908-916.

⁵ Певницький В. (1911). *Мои воспоминания II*. Киев, 80.

⁶ Козицький П. (1971). *Спів і музика в Київській Академії за 300 років її існування*. Київ, 58.

⁷ Там само.

запричастнаго стиха. В последний раз, в братском монастыре, я столь же был тронут и потрясен красотой службы, ни с чем не сравнимой, как возмущен пением вообще (все концертное вычурно исполненное) и концертом в особенности (Письмо к М. Чайковскому от 1 октября 1882 г.)»¹. У старих хороших нотах було знайдено записи, з яких стало відомо, що тим концертом, який не сподобався П. Чайковському, був «Благо есть» Володимира Алейнікова.

Петрушевський Василь Григорович (1888-1891). Видатний знавець церковного співу та його історії. Автор публікацій у журналах «Руководство для сельских пастырей», «Труды Киевской духовной академии» та ін. Отримав музичну освіту, пройшовши теорію, гармонію і контрапункт у теоретика Є. Ріба. Відомий як автор і гармонізатор духовно-музичних пісень. Ним видані: «Пение на литургии преждеосвященных даров» (переложение), «Песнопения литургии греческого распева» (переложение), а також редаговані: два збірники духовно-музичних творів А. Веделя, «Сборник 1902 г. (издан при Р.г. С. П.)», «Обиход Лаврского пения».

Лісіцин Михайло (1894 – 1896). Високоосвічений музикант (навчався у Київському музичному училищі), відомий як духовний композитор і автор статей з історії та естетики церковного співу. Будучи регентом, він позиціонував себе як ідейного прихильника «древнерусской мелодии». Але його музичні вподобання не співпадали з вподобаннями хору, тому він був змушений залишити регентство. Свій протест та історію цього факту він виклав у записці, яка зберігалася спочатку в бібліотеці хору, а потім була передана протоієреєм Дмитрієм у архів академії. Ним складений 31 (до 1896 р.) духовно-музичний твір, видані праці з історії співу: «Обзор духовно-музыкальной литературы» (СПБ. 1901 г.), «П. Н. Чайковский, как духовный композитор», «А. Ф. Львов», «Церковь и музыка» (про нові течії в музичному мистецтві)².

Кошиць Олександр Антонович у 1898 – 1901 роках керував хором у такому складі: баси: Мартов, Бекіревич Іван, Альбицький Фантін, Яцковський Сергій, Мисніков, Воблий, Кмочарьов, Нікольський, Смолраєв Д., Харьков, Сапін Р.; тенори: Гусєв Микола, Дроздов, Дурдуківський Володимир, Булаш Михайло, Виноградов Аркадій, Гервеско В., Цимкока Іоан, Леонович, Разкевич, Тлетньов, Чемена, Васильєв Микола, Соколов Сергій, Ярмош.

Репертуар хору складала окремі композиції А. Веделя, Д. Бортнянського, О. Архангельського, Л. Малашкіна, П. Турчанінова, Г. Ломакіна, П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, О. Кастальського, О. Львова, О. Кошиця, П. Демущького та ін.³

Козицький Пилип Омелянович (1914 – 1915). По закінченні навчання в Київській духовній академії у 1917 році написав наукову розвідку «Пение и музыка в императорской Киевской Духовной Академии за трехсотлетний период ее существования», яка стала чи не основним дослідженням діяльності хору Академії та еволюції церковної музики за триста років. У 20-ті роки ХХ ст. П. Козицький стає одним із найактивніших членів УАПЦ. Він був головним доповідачем стосовно проблем церковного співу на Першому Всеукраїнському православному церковному соборі 1921 року, готував статті про нагальні потреби церковної організації, писав церковні твори.

Духовні твори П. Козицького, незважаючи на їх невелику кількість, різноманітні за стильовою належністю і показують еволюцію творчості митця. Його ранні композиції, що несуть на собі сліди «петербурзького стилю», у 20-ті роки поступаються новим творам з ознаками авангардних рис з намаганням поєднати нові засоби виразності і церковну традицію. Більшість піснеспівів автора виявилися життєздатними і разом із творами М. Вериківського стали високохудожніми зразками нових напрямків розвитку духовної творчості⁴

Престиж професії регента та високий статус керівника хору підтверджував також фактор матеріального забезпечення. Утримання регента і хористів здійснювалося за рахунок пожертв прихожан. У хорі була окрема «кружка». Якщо цих грошей було недостатньо, то священник міг виділяти гроші із церковних сум. Тому не існувало фіксованого заробітку. На свята та за виконання церковних треб (погребіння, вінчання, хрестини) хористи і регент могли отримати більший прибуток. Така практика існувала у сільських та міських парафіяльних храмах, а також монастирях. Архиєрейський хор отримував фіксовану платню та забезпечувався житлом, їжею та одягом із Митрополичого Дому.

¹ Козицький, П. (1971). *Спів і музика в Київській Академії за 300 років її існування*. Київ, 32.

² Там само, 35.

³ Там само, 38.

⁴ Там само, 40.

У архівних документах зберіглася інформація про грошовий еквівалент платні регентам. Так регент півчих Києво-Микільського монастиря Олександр Калабанович у липні 1891 року отримав 10 руб.¹. Регент Тихон з 10 жовтня по 1 листопада 1916 року разом із хором заробив 73, 33 руб. Із них регенту призначалося 18, 34 руб. Із 1 вересня по 10 листопада 1916 року при регенті С. В. Спаському хор заробив 337,66 руб. Регенту – 84 руб.².

До Київської Духовної Консисторії 22 лютого 1898 року надійшло «Прошение» від священника м. Торговиці Уманського повіту Аполінарія Шомовського на дозвіл використовувати із церковної суми по 50 руб. щорічно на оплату регента. Але Консисторія прийняла рішення відмовити, натомість рекомендувала знайти здібного до управління хором учителя церковнопарафіяльної школи³.

Утримання церковних хорів було справою недешевою і вимагало пошуків джерел фінансування. У с. Кирилів Чигиринського повіту із 1898 року на утримання хору і регента (учитель міністерського училища Євгеній Котляревський) витрачали не менше 100 руб. на рік, а у церкві сусіднього населеного пункту м. Новогеоргіївськ (Херсонської губернії) до 1000 руб.⁴. Причт Воскресенської церкви с. Костянтинова Черкаського повіту звернувся 1900 року до єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії Сергія із проханням надати можливість наймати регента для керівництва хором та виплачувати йому щорічно із церковних сум 100 руб.⁵.

При Свято-Михайлівській церкві села Вороного Уманського повіту у 1907 році П. Демуцьким було започатковано хор півчих, який складався із школярів та дорослих людей та нараховував у 1910 році більше 50 осіб. Місцевий учитель церковнопарафіяльної школи Іван Піскун був регентом хору після його засновника з окладом 40 руб. на рік⁶, а регент архиерейського хору (Михайлівський Золотоверхий монастир) Іван Іванович Аполлонов у 1911 році отримував по 35 руб. на місяць. Для порівняння, хористи у той же час мали від 8 до 1 руб.⁷. Очевидно, оклад регента залежав від прибутків храму та кількості пожертв прихожан.

Питання матеріального забезпечення, утримання церковних хорів, підвищення якості підготовки регентів вимагали обговорення та вирішення. І тому 17 – 21 червня 1908 року відбувся Перший всеросійський регентський з'їзд у Москві, на який з'явилося не більше 200 регентів і «разных деятелей на поприще церковного пения», на якому «члены съезда, категорично высказываясь о церковно-певческом деле вообще, и особенно о преподавание пения в школах, в сущности повторили давно уже выстраданные мысли»⁸.

Були прийняті дві ухвали, що скріплені спільною резолюцією з'їзду – це погляди регентів на самих себе, на становище церковноспівочої справи та викладання співу у школах. «Съезд имел мужество признать надобность учения для самих регентов, надобность повышения своих музыкальных познаний. Были основательно указаны необходимые перемены в деле преподавания пения в школах»⁹. В ухвалах з'їзду прописувалась необхідність привернення більшої уваги до значення церковного співу. Зокрема зазначалося: «Вопрос о регулировании русской церковно-певческой жизни, так-же, как и вопросы о должной доли изучения искусства в воспитании нашего юношества, должны считаться имеющими большую важность для будущего России»¹⁰.

Отже, керівник церковного хору у Православній церкві ХІХ століття займав особіне становище у суспільстві. Регент отримував спеціальну освіту, його послуги мали попит та достойно оплачувалися. Більшість композиторів проходили спочатку через регентську практику. Київ у ХІХ столітті по праву можна назвати центром духовної музичної освіти, адже саме школи Києва вважалися найкращими по усій Російській імперії та сформували чимало професійних регентів та композиторів.

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 131, оп. 32, спр. 219, арк. 1.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 131, оп. 32, спр. 287, арк. 5.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 868, спр. 112, арк. 9.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 868, спр. 106, арк. 5.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 868, спр. 585, арк. 4.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 1057, спр. 327, арк. 4.

⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 169, оп. 6, спр. 1386, арк. 20.

⁸ Смоленский С. (1909) О первом всероссийском в Москве регентском съезде. *Хоровое и регентское дело*, 1, 8-13.

⁹ Там само, 11.

¹⁰ Там само, 12.

References:

1. Chudinova, I. (1994). Sakral'noe i mirskoe v cerkovno-muzykal'noj kul'ture Peterburga XVIII veka [Sacral and Civil in Church-Musical Culture of St. Petersburg in the XVIII Century]. *Rossija-Evropa: konteksty muzykal'nyh kul'tur*, 23–42. [In Russian].
2. Gardner, I. (1998). *Bogoslužebnoe penie russkoj pravoslavnoj cerkvi* [Liturgical Singing of Russian Orthodox Church] Sergiev Posad: Moskovskaja Duhovnaja Akademija, 1. [In Russian].
3. Korchinskij, H. (1895). Kursy cerkovnogo penija i ručnogo truda v 1894 g. v Kiyve dlja uchitelej i uchitel'nic cerkovno-prihodskih shkol i shkol gramoty [Church Singing and Hand Labor Courses in 1894 in Kyiv for Teachers and Teachers of Parochial Schools and Literacy Schools]. *Cerkovno-prihodskaja škola*, 7, 14-26. [In Russian].
4. Kozytskyi, P. (1971). *Spiv i muzyka v Kyivskii Akademii za 300 rokiv yii isnuvannia* [Singing and Music at the Kyiv Academy for 300 Years of its Existence]. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Nikol'skaja-Beregovskaja, K. (1998). *Russkaja vokal'no-horovaja škola IX-XX vekov* [Russian Vocal and Choral School of the IXth – XXth Centuries]. Moscow: Jazyki russkoj kul'tury. [In Russian].
6. Pevnickij, V. (1911). *Moi vospominanija* [My Memories]. Kyiv. [In Russian].
7. Smolenskij, S. (1909). *O pervom vserossijskom v Moskve regentskom sezde* [The first All-Russian Congress of Choirmasters in Moscow]. *Horovoe i regentskoe delo*, no 1, 8-13. [In Russian].
8. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 131, op. 32*, spr. 219 [in Ukrainian].
9. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 131, op. 32*, spr. 287 [in Ukrainian].
10. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 868*, spr. 112 [in Ukrainian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 868*, spr. 106 [in Ukrainian].
12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 868*, spr. 585 [in Ukrainian].
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 1057*, spr. 327 [in Ukrainian].
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 169, op. 6*, spr. 1386 [in Ukrainian].
15. Voskoboinikova Yu. (2015). Rehentska diialnist u systemno-diialnisnomu vymiri [Choirmaster Activity in Dimension Activity System]. *Arkadiia*, 1, 76-80. [In Ukrainian].
16. Voskoboinikova, Yu. (2016). *Rehentska diialnist u suchasni pravoslavni kulturi* [Choirmaster Activity in Modern Orthodox Culture]. Kharkiv: Vodnyi spektr GMP. [In Ukrainian].